

С.В. КОСТЕНКО

УДК 94(477.4)

СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК СЕЛЯНСЬКОЇ СПІЛКИ В ЧАСИ ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО

В статті розглядаються діяльність та об'єднання селянських спілок в часи гетьманату П.Скоропадського. Доводиться, що їм відводилось провідне місце у вирішенні аграрних питань, суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень у середовищі українського селянства.

Ключові слова: селянська спілка, гетьманат Скоропадського, українська національна революція

В статье рассматриваются деятельность и объединение крестьянских союзов во времена гетманата Скоропадского. Приходится, что им отводилось ведущее место в решении аграрных вопросов, общественно-политических и социально-экономических преобразований в среде украинского крестьянства.

Ключевые слова: крестьянский союз, гетманат Скоропадского, украинская национальная революция.

The article deals with the activities and associations of peasant unions during the Hetmanate Skoropadsky. Proved that it was given a leading role in addressing agricultural issues, socio-political and socio-economic reforms, the Ukrainian peasantry.

Key words: peasant union, hetmanat of Skoropadsky, Ukrainian national revolution.

Затягування Центральної Ради із реальним вирішенням аграрного питання та неспроможність організувати спротив інтервенції російських більшовицьких військ, взимку 1917-1918 року зумовили втрату її авторитету в українському селі. Відсутність поступу щодо вирішення нагальних проблем призводили до нівелювання авторитету влади, держави та сприяли анархічним та ізоляціоністським настроям на селі. У звітах повітових комісарів неодноразово можна зустріти твердження про нестійкість або відсутність влади: “виконуючого апарату влади майже немає”, “в селі власті як такої немає. Кожне село живе по своєму”. Селяни тепер вважали себе господарями в межах свого села чи волості і самі вирішували ті питання, які раніше відносили до компетенції вищих

органів влади, зокрема Установчих зборів [20, с. 107-108]. Після більшовицького перевороту в Петрограді, проголошення III Універсалом земельної реформи в Україні губернські селянські з'їзди переходять до самостійного вирішення земельного питання. Так, V селянський з'їзд Харківської губернії (7 грудня 1917 року) ухвалив постанову такого змісту: “Віднині вся земля, до закріплення завоювань революції Установчими Зборами, переходить у відання і розпорядження волосних, повітових та губернських земельних комітетів” [9, с. 3]. Селянський з'їзд Подільської губернії (11–14 лютого 1918 року) прийняв рішення, що сільські земельні комісії “розділяють по між безземельними та малоземельними селянами ту площу землі, яка буде творити земельний фонд даного села, в становлять

правила порядкування відведеними селу землями згідно правилам, прийнятим Подільським губернiальним селянським з'їздом і затвердженим Подільським Губернiальним Земельним комітетом" [24, арк. 10-12].

Серед селян домінувало переконання, що раніше поміщики насильно захопили землю, тож тепер її таким же чином слід повернути. Відтак справедливість і легітимність захоплення поміщицьких угідь не викликала жодних сумнівів. Також селяни були впевнені, що все майно поміщик нажив їхньою працею й працею їхніх предків, тому вони самочинно захоплювали й порівну розподіляли майно маєтків, уважаючи, що тим самим повертають собі колись вкладену працю. Вирішуючи на сходах забрати чуже майно, селяни аргументували свої ухвали тим, що "по скасуванні старого державного ладу ми тільки взяли в руки свою власну працю, за котру довгий час ми добивались" [25, арк.54]. У квітні 1918 року безвладдя сягнуло апогею. Селянство повністю ігнорувало органи влади й правопорядку та жило не державним, а регіонально-самодостатнім життям. Типовим є звіт Ново-Ушицького повітового комісара (Подільська губернія), який констатував, що значна частина населення ніяких законів та постанов не визнає; сільські адміністрації не виконують розпоряджень уряду; більшість селянства не виконує земельний закон УНР; багато сільських громад виносили свої постанови й утілювали їх у життя, ігноруючи зазначений аграрний акт. Отже, селяни при втраті владою сили примусу, почали займатись власною правотворчістю, створюючи норми, які більш відповідали інтересам населення даної місцевості, ніж державний закон. Це був ще один крок до локалізації й цілковитого безладдя суспільного життя [10, с. 92].

У квітні 1918 року Подільський губернський земельний комітет розіслав повітовим і волосним земельним управам обіжник у якому вказувалося, що «з місць приходить особисто уповноважені від груп

населення зі скаргами, що у них їхні односельчани насильно відбирають землю куплену ними через Селянський земельний банк... нерідко особи у яких відбирається земля мають дуже мало землі від 2 до 4 десятин на сім'ю» [25, арк. 146]. Зокрема 29 квітня Гайсинський повітовий земельний комітет повідомляв, про звернення жительки с. Тирлівка Г. Качуренко з проханням захистити її від самоуправства селян та дозволити їй володіти «садибою, садком і всіма побудовами, позаяк згідно Тимчасового земельного закону Центральної Ради від 18 січня 1918 року зазначено, що за попередніми власниками залишаються в їх користуванні наділи землі з садками, в такій кількості яку власною працею і працею власної сім'ї можуть обробити» [25, арк. 130].

Прогресуюча економічна криза згортала процеси господарського обміну на ринку. Тому для селян не було потреби у підтриманні зв'язків із містом, з іншими місцевостями. До того ж держава і місто, вимагаючи від села ресурсів, передусім продовольчих, натомість нічого не могли дати взамін. Оскільки обмін був нееквівалентним, ресурси доводилося брати за допомогою репресій. Селянство все більше замикалося в собі, намагаючись відділитися від держави та міста. Констатуючи обмеженість селянських інтересів, газети писали, що "темні селяни" тільки й знають "про своє село. А вже про життя всього повіту рідко хто знає" [12, 238]. Оцінюючи ситуацію на Київщині повітова земельна управа інформувала: "Вся Канівщина розбилась на кільканадцять республік, а республіка – село як велике, то ділиться у свою чергу на окремі республіки, досить того, щоб коло частини села була невеличка економія чи водяний млин, як вже виникає республіка, котра встановлює свої закони і нікому абсолютно ні в чому не хоче підлягати. Всякі накази секретаріату, губернiального чи повітового комітету, коли приходять у село, то, раз вони по вузькому розумінню окремого села не є відповідними інтересам села, з них тільки

сміються і роблять те, що по їхньому розумінню добре” [8, с. 28].

За таких обставин, навесні 1918 року активізувалася діяльність Всеросійського союзу земельних власників в Україні, який намагався вплинути на урядові кола з метою обмеження “соціалістичних експериментів”. Впевненості його лідерам надавала присутність в Україні німецько-австрійського війська, командування якого теж без захвату ставилося до соціалістичної орієнтації правлячих партій. Члени Союзу землевласників регулярно відвідували засідання створеної П.Скоропадським наприкінці березня 1918 року “Української народної громади” та взяли безпосередню участь у підготовці державного перевороту з метою повалення Центральної Ради. З цією метою на 28 квітня 1918 року було заплановане скликання загального з’їзду усіх “хліборобських” організацій, на якому планувалося обговорити земельне питання і домагатися повернення права приватної власності на землю [11, с. 63]. На з’їзд прибуло понад 8 тисяч делегатів, серед яких значну частину склали середньозаможні селяни (деякі володіли взагалі лише двома десятинами). Ухвалена з’їздом резолюція містила низку вимог, головними серед яких були відновлення та зміцнення права власності на землю, вільного розпорядження нею; скасування земельних комітетів тощо. Підкреслювалося, що вся діяльність українського уряду до того часу була спрямована на проведення “чужого українському народові соціалізму”, що призвело до повної руйнації всього сільськогосподарського життя. В результаті уряд втратив авторитет і селянство не вірить у його здатність вивести країну з важкого становища. Резолюція торкнулася й питання організації влади. У ній визнавалося, що для формування уряду, контролю над ним та організації невідкладного законотворчого процесу необхідно створити новий законодавчий орган влади. На думку укладачів, цей законодавчий орган мав складатися з представників усіх

“виробничих елементів” України, але на цензовій основі. У зв’язку з цим вибори до Установчих зборів, які відбулися у грудні 1917 – січні 1918 року на основі прямого та рівного голосування, і принесли абсолютну перемогу блоку Селянської спілки та есерів, оголошувались неправоздатними. Тим більше, що проводилися вони у розпал “громадянської війни, насилля, підпалів і розстрілів” [1].

Таким чином, з’їзд землевласників давав настанову новообраному главі держави щодо ключових напрямів державної політики, намагаючись спрямувати її у річище власних інтересів. 1 травня 1918 року гетьмана відвідала представницька делегація землевласників у складі 400 осіб на чолі з князями Д.Голіциним і В.Кочубеєм. Делегація подала П.Скоропадському петицію, яка окреслювала позицію Союзу землевласників щодо можливої участі його членів у місцевих адміністративних установах. З метою швидкого утворення місцевого адміністративного апарату, було вирішено рекомендувати список кандидатів на дані посади. Водночас ставилася низка вимог, які торкалися зміни існуючої системи організації місцевої влади: негайний розпуск існуючих міських, волосних, губернських, земських зібрань, а до утворення нових установ справу управління міським і земським господарством доручити тим особам, які втратили свої повноваження унаслідок закону Тимчасового уряду про місцеве самоврядування; негайне утворення загальної державної міліції. Наголошувалося, що навіть тимчасове збереження на місцевому рівні існуючих органів самоврядування і міліції позбавить можливості успішного проведення державної політики [11, с. 65].

У травні 1918 року було розроблено новий статут за яким передбачалося формальне перетворення “Краєвого союзу землевласників” на Всеукраїнський союз хліборобів-власників. Членом союзу при умові сплати членського внеску міг бути “кожен власник землі, як і кожен, хто мав

відношення за своєю діяльністю до сільського господарства, або співчував його завданням” [22, с. 7]. Діяльність Союзу мала спрямовуватись спрямована на об’єднання Спілок хліборобів-власників та інших “споріднених з ними товариств і спілок” та організацію нових відділень Союзу. Передбачалась активна участь у зборах державних та громадських організацій з метою впливу на їх діяльність “у напрямку, що відповідав би основним завданням Спілки хліборобів-власників”. Планувались також скликання з’їздів, організація лекцій і курсів для пропаганди розвитку сільськогосподарського виробництва; поширення серед населення “здорових понять про право власності” і корисних знань в галузі сільськогосподарської культури за допомогою друку; організація економічних підприємств для розвитку сільського господарства і підвищення його ефективності. ВУСХВ застерігала за собою право засновувати кредитні товариства, банки, каси взаємодопомоги, технічні та землевпорядні (“парцеляційні”) бюро, кооперативи і т.ін. [22, с. 4-5].

Керівними органами спілки були Делегатські збори – по два від кожної губернської та повітової Спілки, а також членів Центральної ради і правління Всеукраїнської спілки хліборобів. До делегатських зборів могли входити і представники асоційованих організацій. Делегатські збори обирали членів Центральної ради СХВ, голову Ради і його заступників, членів Ревізійної комісії. На Центральну раду СХВ поклали керівництво діяльністю Спілки. Голова Ради був одночасно керівником Спілки. До складу Ради входили, окрім нього та його замісника 19 членів, які обиралися на 3 роки. Правління у складі 6 осіб та голови обиралося Центральною радою на три роки [22, с. 8-9, 26, 27]. 26–29 травня 1918 року у Києві пройшов перший Всеукраїнський делегатський з’їзд Союзу земельних власників, на який прибуло понад 500 делегатів, з яких – становили селяни.

Головою з’їзду обрали селянина з Херсонщини Г.Сидоренка. У перший день засідань з’їзд змінив назву – замість назви “Київський краєвий союз земельних власників” була прийнята назва “Всеукраїнська спілка хліборобів власників” [13]. По закінченню засідань 200 делегатів відвідали гетьмана. Г.Сидоренко та М.Коваленко привітали його від імені з’їзду. У зв’язку з цим варто пам’ятати, що селянський з’їзд, який скликала Селянська Спілка, був заборонений, а частина його делегатів заарештована [11, с. 67]. Гетьманська влада відкрито стала на бік захисту інтересів землевласників [2, арк. 11].

Згідно оновленого статуту діяльність Спілки хліборобів-власників поширювалась на Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, Чернігівську, Харківську, Херсонську, Катеринославську, Таврійську та Поліську губернії. Метою діяльності оголошувався: “розвиток сільського господарства, сільськогосподарської промисловості, захист приватного землеволодіння і зміцнення усіма законними способами права власності, як основи народної праці і заможності держави” [22, с. 3]. На з’їзді працювали обрані делегатами дві комісії – земельна, завданням якої був розгляд земельної реформи та комісія по боротьбі з анархією. Результатом роботи комісії стало вироблення низки резолюцій з усіх нагальних аграрних проблем. Комісія з боротьби з анархією розробила жорстку резолюцію, у якій усі існуючі земські зібрання, губернські та волосні управи, вимагалось розпустити, а волосні земства замінити волосними правліннями, на чолі зі старостами безпосередньо призначуваними повітовими старостами за згодою мирового посередника. Висувалася вимога повного роззброєння населення при паралельному полегшенні можливості отримати зброю особам “вполне благожелательным”. Всіх агітаторів пропонувалося вислати за межі України [7].

Члени земельної комісії висловилися проти визначення будь-якої норми щодо купівлі-продажу землі. Резолюція комісії містила такі основні вимоги: повна свобода земельних наділів; необхідність вживання суворих заходів проти спекуляції землею; запровадження покарань за перепродаж землі; необхідність надання пільг дрібним власникам та ін. З'їзд висловив “тверду надію”, що жоден законопроект, який торкається інтересів землеволодіння, землекористування, сільського та лісного господарства, не буде розроблений без безпосередньої участі хліборобів “в обличчі їх представників”, тобто ВУСХВ, а в разі, якщо і надалі закони із земельних питань будуть розроблятися й видаватися без участі землевласників, то це потягне за собою небажані наслідки [13]. У питанні аграрної реформи керівництво спілки навіть стало у опозицію до гетьмана Скоропадського, який виступав за ліквідацію латифундій та перехід до приватного селянського господарства фермерського типу. Після того, як 14 червня 1918 року було ухвалено закон, що обмежив землеволодіння 25 десятинами, Спілка землевласників, користуючись своїм привілейованим становищем в органах влади на повітовому рівні, розпочала саботувати його виконання, а пізніше домоглася ухвалення низки законів, які відтермінували реалізацію земельної реформи щонайменше до кінця 1918 року [18, с. 104-105].

В губерніях та повітах структура Спілки хліборобів повторювала центральну [22, с. 20-21]. Структура ВУСХВ складалася із Губернських окружних та повітових, районних і волосних відділів, а також спілок, організацій, товариств, що бажали до нього увійти. При цьому Спілки та організації, що входили до Спілки хліборобів-власників могли зберігати власну самостійність і окремі статuti, проте узгодити їх із статутом УСХВ та його ухвалами [22, с. 6]. До їх складу записувалася значна частина селян. Один із лідерів соціалістів-федералістів М.Кушнір так писав із цього приводу: “Треба

визнати, що фактично нині союз хліборобів-власників відіграє таку саму роль, як минулого року “Селянська Спілка”, а через це українському громадянству повинно уважно поставитись до цієї організації і знайти засоби, щоб паралізувати впливи цього антидержавного чинника” [17]. Проте у дійсності, попри усі зусилля Спілки хліборобів-власників та більшовиків щодо опанування (відповідно середньозаможних та незаможних верств) селянства, провідні позиції у селянському русі продовжували утримувати місцеві селянські спілки [3, арк. 102, 128].

Цьому не завадили навіть репресивні заходи гетьманського режиму: заборона другого Всеукраїнського селянського з'їзду запланованого на початок травня 1918 року у Києві, арешти та встановлення постійного нагляду за лідерами Селянської спілки на місцевому та загальнодержавному рівні. Усе це звичайно завдало удару по активності селянських спілок, проте в кінцевому результаті лише загнало їх діяльність у підпільні, напівлегальні форми. Якщо відразу після гетьманського перевороту, у сутичках із органами влади політичні вимоги щодо відновлення діяльності Центральної Ради були локальними (переважно в межах Лубенського та Золотоніського повітів Полтавщини), то після заборони Другого селянського з'їзду та репресій проти його учасників, відповідні настрої поширились. Щоправда, не маючи в умовах переслідувань нового режиму тісних контактів із керівними органами Селянської спілки, селяни часто виступали із самостійними, локальними повстаннями, непередбаченими та некоординованими на загальнонаціональному чи принаймні регіональному рівні [8, с. 70-71, 103].

Спонтанна реакція місцевих організацій на сваволю каральних загонів гетьманського режиму порушувала плани Всеукраїнської Ради селянських депутатів на підготовку загального збройного повстання. З цього приводу один із лідерів селянського руху член УПСР П.Христюк пізніше згадував: “від

села до села перебігала думка про необхідність масового, одночасного по всій Україні селянського виступу проти катів. Зусилля УПСР і ЦК Всеукраїнської селянської спілки, спрямовані на те щоб здержати селянство від передчасних сепаратних виступів, які здебільшого кінчались тільки задушенням та немилосердними розстрілами селянських ватажків, не мали успіху... вони то притихали, переходячи до боротьби невеликими партизанськими загонами, то охоплювали ширші терени і творили кількатисячні армії... Найбільшу участь у цих повстаннях, як керівники брали члени УПСР (головним чином лівої) та члени Селянської Спілки; брали участь в них, як окремі особи і російські більшовики на Україні, але вони не були зв'язані організаційно ані з УПСР, ані з Селянською Спілкою" [23, с. 61-62].

У червні 1918 року повстання стали масовими. Найбільшого розмаху воно набуло у базовому регіоні Всеукраїнської селянської спілки та ініційованого нею тут Вільного козацтва: Тарашанському, Звенигородському повітах південної Київщини, звідки перекинулось на сусідні Уманський, Черкаський, Канівський та Васильківський повіти [21, с. 264]. Попри твердження радянської історіографії, роль більшовиків у його керівництві була спорадичною. Домінуючі позиції займали ті ж гасла які проводили УПСР та Всеукраїнська селянська спілка у 1917 році, а саме: підтримка Центральної Ради, у якій вони більшість, а також курсу на легальне вирішення аграрного питання в межах України шляхом скликання Всеукраїнських установчих зборів. З цього приводу у відозві одного з повстанських штабів від 15 червня 1918 року йшлося: боремося за повернення Центральної Ради і всіх демократичних інституцій, як то земельних комітетів, рад селянських депутатів, за землю та волю, за негайне скликання Українських установчих зборів" [28, арк. 9].

Після придушення повстання та посилення репресій проти опозиційних режиму політичних сил, які проти активістів ВУСС на місцях не припинялись до кінця літа [5, арк. 8], керівництво Спілки вжило додаткових заходів для конспірації діяльності. Збереглися матеріали "Осведомительного отдела" при столичному отамані (міському голові) шпигуни якого інформували про підготовку в Києві 14 вересня 1918 року таємного розширеного засідання Центрального комітету Всеукраїнської селянської спілки за участі делегатів від повітових комітетів (по два представника). Шпигуни посилались на оголошення про його скликання нібито розміщене у офіційному друкованому органі ВУСС газеті "Народна воля" від 6 вересня 1918 року. З огляду на те, що "селянські спілки організовані партією соціалістів-революціонерів" перед свідчим відділом було поставлене завдання "вжити заходів для всебічного висвітлення цілей цього з'їзду, з'ясування осіб учасників та встановлення за ними нагляду" [6, арк. 11-11зв.].

16 вересня про виїзд делегата К.Гацула з містечка Олешки повідомив староста Дніпровського повіту Таврійської губернії, 18 вересня телеграму із повідомленням про від'їзд делегатки Г.Іванової повідомив староста Уманського повіту [4, арк. 13, 16-17, 22, 24]. Проте 5 жовтня 1918 року редакція "Народної волі" спростувала сам факт скликання такого з'їзду, а в якості аргументу повідомила про те, що 6 вересня газета не виходила друком, і на завершення надіслала номери видання за 6 вересня старого стилю та 5 вересня нового стилю у яких відповідне оголошення про скликання з'їзду звісно ж було відсутнє [6, арк. 13]. Якими були реальні обставини справи, достеменно невідомо, проте вищеописаний інцидент свідчить про в яких умовах змушена була відбуватись діяльність Всеукраїнської селянської спілки в умовах гетьманату.

Оскільки керівництво Всеукраїнської спілки хліборобів-власників зайняло безкомпромісну позицію підтримки великого

землеволодіння, а застосування силових методів призводило лише до посилення протистояння між різними майновими групами селянства, то така позиція керівництва Союзу викликала невдоволення тієї частини членів-селян, які розраховували на проведення поміркованої земельної реформи [13]. У результаті уже восени 1918 року в самому ВУСХВ швидко наростали розбіжності. У жовтні Київська організація хліборобів-власників, ухвалила “Меморандум”, у якому ставилася вимога проведення земельної реформи на основі примусового викупу великих землеволодінь та її передачу приватним власникам із селянського середовища. Після того, як другий з’їзд Всеукраїнської спілки землевласників у листопаді 1918 року відкинув цю ініціативу частина делегатів Київської губернської спілки провела альтернативний установчий з’їзд та утворила нову організацію. Всеукраїнську спілку хліборобів-власників (селян) [14].

Розкол ВУСХВ завершився на II Всеукраїнському з’їзді хліборобів-власників 5–7 листопада 1918 року. Більшість промовців (переважно середні й дрібні землевласники) висловлювалася проти виробленого земельною комісією з’їзду проекту резолюції, яка відкидала принцип примусового продажу великих маєтків. Проте керівництво організації добилося перенесення голосування з цього приводу на наступний день, та провело резолюцію у якій примусовий продаж земель великих землевласників оголошувався “зайвим” та “небезпечним”, оскільки порушував принцип приватної власності. Такий підхід не міг бути сприйнятий селянською частиною ВУСХВ, в результаті чого частина делегатів покинули з’їзд та провели наступного дня альтернативний форум на якому проголосили створення нового, селянського, Всеукраїнського союзу хліборобів власників. Був ухвалений статут новоутвореного союзу, до якого увійшли представники від Київської, Полтавської, Чернігівської та Катеринославської губерній

[15, 16]. Після повалення гетьманського режиму та приходу до влади Директорії, керівництво обох союзів втратило вплив на суспільно-політичне життя та емігрував за межі України.

В умовах гетьманату Селянська спілка та Союзу землевласників, який у травні 1918 року змінив назву на Всеукраїнську спілку хліборобів-власників, посіли дзеркальні порівняно із часами Центральної Ради позиції в суспільно-політичному житті країни. Спроби організованої діяльності Всеукраїнської селянської спілки та рад селянських депутатів наштовхувались на протидію державної репресивної машини. Уже в травні було заборонено проведення другого селянського з’їзду, який, як і комітети Селянської спілки на усіх рівнях змушені були діяти нелегально. Активісти селянської спілки відіграли ключову роль у підготовці та керівництві низкою селянських повстань проти гетьманського режиму та австро-німецьких військ. Щоправда ці заходи у більшості своїй були погано узгоджені між собою, а координації на загальнонаціональному рівні фактично не існувало. У свою чергу загострились суперечності у складі Всеукраїнської спілки хліборобів землевласників, оскільки після ослаблення загрози приватній власності, що об’єднувало усіх без винятку її членів, на перший план вийшли діаметральні погляди на проведення аграрної реформи та саму її доцільність. У результаті восени 1918 року Спілка хліборобів власників розкололась на селянську та землевласницьку частини, чим прискорили повалення гетьманського режиму.

У результаті повалення гетьмана Скоропадського та приходу до влади Директорії, у державних структурах провідні позиції знову отримали представники Всеукраїнської селянської спілки та УПСР. Натомість обидва союзи хліборобів власників втратили вплив на суспільно-політичне життя в країні. Вплив Селянської спілки на політику Директорії та її домінуючі позиції в законодавчому органі – Трудовому

конгресі знайшли своє відображення у визначальній ролі лідерів Спілки у проведенні аграрної реформи. Проте наступ більшовиків, звуження території контрольованої військами УНР не дав можливості для відновлення нормального функціонування на місцях селянських спілок.

1. Голос Юга. – Елисаветград, 1918. – 3 мая.
2. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф.Р-1196. – Оп.1. Спр. 24. – Арк. – 85.
3. ДАВО. – Ф.Р-1196. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.362.
4. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф.2793. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.35.
5. ДАКО. – Ф.2793. – Оп.2. – Спр.10. – Арк.65.
6. ДАКО. – Ф.2793. – Оп.2. – Спр.89. – Арк.83.
7. Екатеринославский вестник. – 1918. – 31 мая.
8. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / Петро Захарченко. – К.: ЗАТ "Нілава", 1997. – 188 с.
9. Земля і воля. Харків. – 1917. – 9 грудня (№203).
10. Лозовий В.С. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.) / В.С.Лозовий // УГЖ. – 2005. – №6. – С. 88-94.
11. Любовець О.М. Всеукраїнський союз земельних власників у політичній системі гетьманату П.Скоропадського / О.М.Любовець // УГЖ. – 2008. – №4. – С.60-72.
12. Народне слово. – 1917. – 14 жовтня (№40).
13. Нова Рада. – Київ. – 1918. – 25 серпня.
14. Нова Рада. – Київ. – 1918. – 22 жовтня.
15. Нова Рада. – Київ. – 1918. – 7 листопада.
16. Нова Рада. – Київ. – 1918. – 12 листопада.
17. Нова Рада. – Київ. – 1918. – 13 жовтня.
18. Пиріг Р.Я. Соціально-політична база гетьманату Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 року) / Р.Я.Пиріг // Проблеми вивчення історії української революції 1917-1921 рр. – Вип.2. – К., 2007. – С.104-105.
19. Прилуцька думка. – 1917. – 4 серпня (№3).
20. Скальський В.В. Губернські селянські з'їзди як складові української революції 1917–1921 рр. / В.В.Скальський // Проблеми вивчення історії української революції. 1917–1921 рр. – К.: Інститут історії України. – Вип. 4. – С.89-146.
21. Солдатенко В.Ф. Гетьманська держава – альтернатива революційному розв'язанню суспільних проблем в Україні / В.Ф.Солдатенко // Політична історія України ХХ століття в шести томах. – Т.2. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920).
22. Уставъ Всеукраїнскаго Союза Хлеборобовъ-Собственниковъ. – К.: Типографія Акц. о-ва "Южная Копейка". – 1918. – 40 с.
23. Христюк П. Замітки до історії української революції в чотирьох томах / П.Христюк. – Прага, 1921. – Т.ІІІ. – 160 с.
24. Центральний державний архів вищих органів влади і управління у м. Києві (ЦДАВОУ). – Ф.628. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.108.
25. ЦДАВОУ. – Ф.1390. – Оп.1. – Спр.127
26. ЦДАВОУ. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.184. – Арк.138..
27. ЦДАВОУ. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.264. – Арк.12.
28. ЦДАВОУ. – Ф.1412. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.33.
29. ЦДАВОУ. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.712. – Арк.334.
30. ЦДАВОУ. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.1216. – Арк.123.
31. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2985. – Арк.51.

